

hen was echter alleen Storm katholiek. De Utrechtse grootprotestant Van Doorn maakte deel uit van het eerste ministerie-Van Hall, niet van het eerste ministerie-Thorbecke (97). A. G. A. van Rappard was geen geestverwant van Mulder (114), hij maakte ook geen deel uit van de camarilla op Het Loo (116). Van Raak verwacht hem met W. L. F. C. van Rappard, een verre neef van A. G. A. Thorbecke was niet de leermeester van De Bosch Kemper (143) die in Leiden studeerde en er in juni 1830 promoveerde toen Thorbecke nog hoogleraar in Gent was. De Leidse hoogleraar Bake was voor 1848 niet conservatief (229) maar lid van de liberale Amstelsociëteit. Heeft de nauwkeurigheid geleden onder de ambitie van Van Raak om zijn onderzoek in vier jaar af te ronden? Had hier voor zijn begeleiders geen taak gelegen?

G. J. Hooykaas

T. Hammer-Stroeve, *Familiezoet. Vrouwen in een ondernemerselite. Enschede 1800-1940* (Dissertatie Utrecht 2001; Zutphen: Walburg pers, 2001, 256 blz., €31,60, ISBN 90 5730 152 0).

Centrale vraagstelling van dit boek over de Enschedese textielelite is wat vrouwen vanuit hun thuisveld hebben bijgedragen aan de vorming en het voortbestaan van deze elitegroep. De auteur geeft in de inleiding van deze tot handelseditie omgevormde dissertatie duidelijk aan, dat er redenen genoeg zijn om het vrouwelijk perspectief als studieobject te nemen. In voorgaande studies naar elites bleek al dat vrouwen hun eigen rol hadden in het in stand houden van de groep, maar er werd niet expliciet gezegd op welke wijze. Onderliggende theorie bij deze benadering is de gendertheorie, die stelt dat vrouwelijke subordinatie geen natuurlijk gegeven is, maar 'gedicteerd is door sociale, culturele en politieke constructies'. Evenveel aandacht wordt er in de inleiding besteed aan de uitwerking van de begrippen elite en textielelite. Ook over haar bronnen is de auteur helder. Naast schriftelijke bronnen als brieven, egodocumenten, instellingsarchieven en dergelijke, heeft ze voor de periode 1900-1940 voor een belangrijk gedeelte geput uit interviews met betrokkenen en hun directe nakomelingen (meer dan zestig personen). Te zijner tijd zijn ook deze laatste bronnen ter inzage; de uitgewerkte interviews worden gedeponeerd bij de Stichting Edwina van Heek te Enschede.

In deel I (23-68) spelen de mannen de hoofdrol. In deze vijf hoofdstukken schetst de auteur het leven en de omstandigheden van de elite: de sociaal-economische ontwikkelingen, het zelfbeeld, de groepsvorming, de politiek, de leefomgeving en de vormen van tijdverdrif.

In deel II (71-193) toont de auteur op overtuigende wijze aan dat de vrouwen van de Enschedese textielelite in de beschreven periode inderdaad op hun eigen wijze in belangrijke mate hebben bijgedragen aan de vorming en instandhouding van de elitegroep.

De vrouwelijke levenssfeer bestond uit het huwelijk en het moederschap. Huwelijken werden zorgvuldig gesloten om continuïteit van bezit te garanderen. De vrouw was het hoofd van de huishouding. Haar taak was te zorgen voor een goed lopende huishouding, die mannen opving na hun zware werkdag en die status uitstraalde. De vrouw diende hierbij zuinig te zijn, maar ze moest ook weten bij welke gelegenheden ze royaal uit moest pakken om de familiestatus te onderstrepen. Ook de opvoeding van de kinderen stond geheel in dienst van de handhaving van familiekapitaal en -prestige.

Belangrijk is het hoofdstuk onder de titel 'Familiezoet'. Betrouwbaar gezinsverband is van groot belang bij de 'familistische' bedrijfsvoering, waar in Twente sprake van was. Veel waarde werd gehecht aan familiecohesie, en een strak regime van bezoekdagen en familiefeesten hield deze lange tijd in stand. Aangezien de families onderling trouwden, leidde dit weer tot groeps-

cohesie van de gehele elite. Een aparte plek werd ingenomen door het club/kranssysteem, een uitgekiend systeem om leeftijdgenoten aan elkaar te binden. Jongens en meisjes apart werden door hun moeders tot speelgroepjes geformeerd, die op vaste tijden bij elkaar kwamen, uitstapjes maakten en op latere leeftijd op pad gingen om te dansen. Het was een bindend systeem en afzeggen van een kransavond of -middag werd niet geaccepteerd. Als de jongeren de huwbare leeftijd bereikten, werden de kransgroepjes met elkaar in contact gebracht tijdens ontspanningsavonden. Met dit onderwerp heeft de auteur een belangrijk punt te pakken, dat ze goed uitwerkt in zijn gevolgen voor de socialisatie van de elitekinderen.

Dat de vrouwelijke invloedssfeer zich, zij het indirect, verder uitstreckte dan gezin en huis, blijkt uit hoofdstuk 10 over 'Vrouwen in textiel'. Soms dreef een vrouw zelf een onderneming voor kortere of langere tijd, soms was ze op de achtergrond een bindende factor voor haar mannelijke familieleden. De meeste vrouwen hadden eigen kapitaal, dat ze in de ondernemingen van hun mannen of zonen stopten, waarmee ze eveneens een belangrijke bijdrage leverden. Het boek sluit af met de beschrijving van vier buitenbeentjes, die op hun manier bevestigden wat er eigenlijk van een vrouw in een elite werd verwacht.

Het hele boek is bijzonder rijk voorzien van concrete voorbeelden en bewijzen van bovenstaande visie, in de vorm van citaten uit brieven, egodocumenten of de gesprekken. De lezer moet bereid zijn zich goed te verdiepen in de samenstelling van de verschillende families en hun 'stambomen', maar wie dat doet, krijgt een levendig beeld van de studieobjecten. Prettig is dat de auteur daarbij de wetenschappelijke distantie niet krampachtig hanteert en meestal in menselijke termen over de personen spreekt. Ook de openhartigheid is daarbij opmerkelijk.

Joke Batink

Th. von der Dunk, *Een Pantheon voor Apeldoorn. De plannen voor de bouw van een simultaankerk op Het Loo onder Lodewijk Napoleon* (Zutphen: Walburg Pers, 2001, 127 blz., €13,40, ISBN 90 5730 157 1).

In januari 1795 was de Franse invloed in Nederland een feit. Tijdens deze koude wintermaand stak de Franse generaal Pichegru de bevroren grote rivieren over, op weg naar het centrum van de Republiek der Verenigde Nederlanden; tijdens deze donkere periode aan het eind van de achttiende eeuw werd ook het startsein gegeven voor een serieuze verspreiding van de verlichte opvattingen van filosofen als Montesquieu, Voltaire en Rousseau in Nederland. Vrijheid! Gelijkheid! Broederschap! dat was het adagium waarmee in voortvarende, optimistische streken de contouren van een nieuw tijdperk werden uitgezet. Zaken als democratie, volkssoevereiniteit en de rechten van de mens zouden spoedig tot het vanzelfsprekende sluitstuk van de Nederlandse samenleving gaan behoren; elders zwaar bevochten, maar hier bijna achteloze bijproducten van een bewustzijn dat zich vanaf nu voorgoed in de hoofden van de nieuwe bestuurders had verankerd. De maakbare samenleving was de triomfantelijke slotsom van een lange vaderlandse geschiedenis; eenheid, nationaal besef en een centralistisch gezag vormden de onmisbare ingrediënten voor de realisatie van een dergelijk hooggespannen ideaal. In een samenleving waarin iedere burger zo duidelijk doordrongen moest zijn van rechten maar ook van plichten, ontsnapten ook de schone kunsten niet aan een duidelijke taakstelling. Zij werden belast met een zware taak; niet alleen de 'opvoeding' van het individu verliep via de beschavende kracht van de kunst, maar ook het uiterst abstracte begrip 'nationaal karakter' moest door de kunst afdalen en een concrete, aardse invulling krijgen. Zelfs de komst van Lodewijk Napoleon en het eclectisch vermengen van verlichte opvattingen met autoritair bestuur, konden de hoop en het optimisme